

Bitskey István
 az MTA levelező tagja

A NEMZETSORS TOPOSZAI A 17. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Elhangzott 2004. október 11-én

Az utóbbi évek történelmi, hermeneutikai, irodalom- és kultúraelméleti megfontolásai eléggé egyértelműen utalnak arra, hogy egy-egy közösség saját múltjáról kialakított toposzainak rendszere önértelmezés, a sajátnak az idegentől való megkülönböztetése, végső soron identitásteremtés. Miként arra Jan Assmann, „az irodalmi kommunikáció archeológusa” figyelmeztet a kulturális emlékezetéről szóló monográfiájában: „A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait.”¹ A továbbiakban tanulmánya szól az „emlékezés sarkalatos alakzatairól”, amelyek lehetnek szövegek, képek, táncok, rítusok, azaz – tehetjük hozzá jelen vizsgálódásunk szempontjából – kikristályosodott formákat kellett öltetniük az emlékezetben megőrzött tapasztalatoknak, hogy azok egy-egy közösség csoporttudatának alakító elemeivé válhassanak. Ebből a megfontolásból kiindulva teszünk most kísérletet arra, hogy egy konkrét államalakulat, a *Regnum Hungariae*, s azon belül egy etnikai közösség, a *natio hungarica* térben és időben meghatározott és körülhatárolt önértelmezésének szöveges alakzatait tekintsük át. A 17. század gondolkodóira is érvényes az a mostanában gyakran hangoztatott tétel, mely „szerint a múlt mindig értelmezés eredménye”.² Ez indokolja, hogy a retorikusan megformált sztereotípiákra, a toposzok változataira irányítsuk figyelmünket, egyrészt mivel ezek jelentékeny mértékben meghatározták a kortársaknak a múltról alkotott képzetét és önszemléletét, másrészt általuk történelmi tudat és poézis, irodalom és eszmetörténet kapcsolatáról is értekezhetünk. A modern nemzetfogalom előzményeiről, archeológiájáról beszélünk tehát, arról a vallási-politikai-etnikai közösségtudatról, amelynek identitásképző hatását újabban nemzetközi konferenciák sora vizsgálja, erősítve a felismerést, mely szerint kimutatható az összefüggés a kora újkori sorsértelmező toposzok és az újkori definíciók között.³

Toposz és história

A toposz az antik retorikák szerint az *inventio* alakzatai közé tartozik, egy eszme vagy gondolat állandósult textuális megjelenítése, olyan kikristályosodott szövegegység, amelynek általánosan elfogadott jelentése van, ugyanakkor különböző kontextusokba illeszthető, s azokban az érvelés eszközzé válik. Lausberg szerint a toposz „Suchformel für das Finden von Argumenten”, továbbá „Suchformel für die Realisierung der *virtutes elocutionis*”.⁴ Szenci Molnár Albert szótára szerint a *topica*: „része az argumentálási tudománnak”.⁵ Az antikvitásból a középkorra hagyományozódott leggyakoribb irodalmi toposzokat Curtius

¹ Jan ASSMANN: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992. Magyarul Hidas Zoltán fordításában: Bp., 1999, 53. Ennek továbbgondolása: Aleida ASSMANN: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999, und in Weimarer Beiträge, 2000/3, 464–467.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Nemzeti irodalom az egységesülő világban. *Magyar Tudomány*, 2004/8, 825.

³ Pl. többek között: *Identità collettive tra Medioevo ed Etá Moderna*. Convegno Internazionale di Studio, a cura di Paolo PRODI e Wolfgang REINHARD. Bologna, 2002, ebben TÓTH István György: *Identità collettive: religione e nazionalità nell'Ungheria del XVII secolo 187–194*.

⁴ Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. 2. Auflage, München, 1973, Bd. I. 146, Bd. II. 879.

⁵ *Retorikák a reformáció korából*. S. alá rend. IMRE Mihály. Debrecen, 2000, 477. (Csokonai Könyvtár. Források, 5).

emlékezetes monográfiája ismertette, szerinte azok az emberi lét időtlen alapszituációi („die Urverhältnisse des Daseins und sind darum zeitlos”), a jungi kollektív tudattalan archetipikus gesztusai, azonban konkrét történetértelmező szerepükről alig szólt.⁶

Az ő felfogását részben továbbgondolva, részben élesen bírálva hangoztatta az újabb német kutatás, hogy a toposz a társadalmi képzelőerő (*Einbildungskraft*) megnyilvánulása, olyan retorikus formula, amelynek szociokulturális és kommunikatív összefüggései a fontosak, s noha konstans elemei antik eredetűek, történelmi folytonosságot hoznak létre egymástól időben távoli korszakok között.⁷ Joachim Dyck részletes vizsgálattal mutatta be, hogy a 17. századi német irodalom elméletében és gyakorlatában egyaránt kiemelkedő jelentőségük van a toposzoknak, mint szövegszervező elveknek és eljárásoknak.⁸ Ezt követően elkészült a *Toposforschung* terjedelmes bibliográfiája, amely meggyőzően illusztrálja a téma jelentőségét, s a nemzetközi kutatásban elfoglalt rangos helyét.⁹ A Curtius-életművet méltató vaskos konferenciakötet 1989-ben a toposzt irodalmi pátoszformulaként határozta meg, olyan állandósult szövegegységként, amely különböző korok létértelmező kontextusaiban újabb és újabb jelentésekkel bővíthet és ezáltal válhat ismételten időszerűvé.¹⁰

Magyarországon újabban a retorikatörténethez kapcsolódva lendült fel a toposzok szerepe iránt az érdeklődés, de láthatóan az eszmetörténet sem nélkülözheti e formatörténeti diszciplína eredményeit.¹¹ Közeli rokonságot a fogalom egyfelől az *exemplum*, másfelől a topológiai formációk közül a *metafora* kategóriájával mutat, az előbbitől tömörségével különíthető el, az utóbbitól pedig állandósult formája révén, noha természetesen köztes, átmeneti formák is jelen vannak a retorikus szövegekben.

Az utóbbi időben fellendülő imagológia, a nemzetképkutatás ugyancsak jól hasznosíthatja a toposzok vizsgálatának tanulságait, mivel az etnikai csoportokról kialakított sztereotípiák fontos tudatformáló tényezőknek bizonyultak.¹² A humanizmus, majd ennek nyomán a reformáció történelemértelmező hajlama különösen is kedvezett a múlt és a jelen eseményeit átfogó jelentéssel felruházó ismétlődések, kikristályosodott formulák, klisék kialakulásának, közülük a leggyakrabban előfordulók váltak toposzokká. Korántsem véletlen, hogy a kora újkori nagy társadalmi átalakulások, háborúk, katasztrófák idejére esik az újabb és újabb retorikus interpretációk elburjánzása, s ez alól Magyarország nemcsak hogy kivételt nem jelent, de viharos történelme szinte megkövetelte a sorsértelemzést, az önszemléletet, az önismeret elmélyítését, a jövő feletti töprengést és elmélkedést, s mindez a szóművészeti eljárások révén nyert kifejeződést. Valóságélemek és elképzelések, história és fikció ötvözete hozta létre a toposzokat, német kutatójuk szavaival ezek „*Bilder in den Köpfen*”, azaz olyan absztrakciók, amelyek a létezőnek és az imagináriusnak összjátékaként keletkeztek, s a

⁶ Ernst Robert CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948, 92 skk.

⁷ Lothar BORNSCHEUER: *Topik. Zu Strukturen des gesellschaftlichen Einbildungskraft*. Frankfurt am Main, 1976, 142, 146 skk.

⁸ Joachim DYCK: *Die Rolle der Topik in der literarischen Theorie und Praxis des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, in *Toposforschung*. Hg. von Peter JEHN, Frankfurt, 1972, 121–149.

⁹ Az igen kiterjedt német kutatás bibliográfiája: Robert JAMISON und Joachim DYCK: *Rhetorik, Topik, Argumentation. Bibliographie zur Redelehre und Rhetorikforschung im deutschsprachigen Raum 1945–1980*. Stuttgart, Bad Cannstatt, 1983.

¹⁰ *Ernst Robert Curtius (Werk, Wirkung, Zukunftsperspektiven)*. Hgg. Walter BERNSCHIN u. Arnold ROTHE, Heidelberg, 1989, ebben főként Hans Ulrich GUMBRECHT fejtegetései. Magyarul a kérdéskörrel vö. HAVASRÉTI József: A kulturális emlékezet mechanizmusai Aby Warburg és Marót Károly ókorszemléletében. In *Szép literatúrai ajándék. Különszám: Déjà vu, presque vu. Emlék, emlékezés*. 1999, 67–76. A toposz fogalmának filozófiai szempontú elemzése: Rudolf BOEHM: *Topik*. Dordrecht, Kluwer, 2002.

¹¹ E gondolat jegyében készült tanulmánykötetünk: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, Studia Litteraria, XXXII. kötet, Debrecen, 1994.

¹² *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Hgg. von Valeria HEUBERGER, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLOZIL, 2. durchgesehene Auflage, Frankfurt am Main, 1999, 21–54.

történelem szereplőinek tudatát, identitását s ennek következtében tetteit is jelentős mértékben irányították, megszabták.

A mohácsi csatamezőn például a középkori Magyar Királyság nemcsak materiális értelemben szenvedett katasztrofális vereséget, hanem eszmei téren is: a *Regnum Hungariae* identitástudata rendült meg, önszemlélete kényszerült átértékelésre, s a hazain túl a külföldi közvélemény nézőpontjait is módosította a nem várt csapás. A megdöbbenés az ország sorsáért felelősséget érző humanista értelmiségi elit különféle típusú és műfajú írásaiból érzékelhető, már eddig is bőséges szakirodalom foglalkozott a 16. századi Magyarország sorsát értelmező toposzokkal. Benda Kálmán, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Hopp Lajos, Tarnai Andor, Imre Mihály és sokan mások részletesen bemutatták azokat a szövegeket, amelyek szerint a humanista közvéleményben *Hungaria* még Európa védőbástyája: *propugnaculum Christianitatis, murus et antemurale fidei christianae, Vormauer oder Bollwerk des Christentums*, s a régió többi államával és etnikumával (főként horvátokkal, lengyelekkel együtt) oltalmazza a nyugati kereszténységet az iszlámmal szemben.¹³

A Kárpát-medence termékenysége (*fertilitas Pannoniae*) is közismert volt, természeti adottságai révén a kontinens legvonzóbb területei közé számították. Főként Enea Silvio Piccolomini leveleinek és orációinak argumentációi propagálták széles körben a törökellenes toposzokat.¹⁴ Ismert tény, hogy mind a pápaság, mind a francia királyi udvar *Hungaria* uralkodójában látta a *defensor fidei* alakját, legyen az Luxemburgi Zsigmond, II. Ulászló, a franciák „fehér lovagja”, Hunyadi János, avagy fia, Mátyás király.¹⁵ Azonban az iszlám előnyomulása már a Jagelló-korban árnyalta a képet, Laskai Osvát 1507-ben az Úr büntető vesszejét emlegette a balkáni népek heterodoxiája kapcsán, a magyarokat viszont a konvenciónak megfelelően ő is Európa védőpajzsának (*scutum fidei christianae*) hirdette.¹⁶

Nem sokkal később Nándorfehérvár eleste (1521), majd a középkori magyar állam politikai széthullása nyomán erősödtek fel az önkritikus hangok, s keletkeztek országsorsot mérlegelő, önemésztő töprengések. Jellemző, hogy a Zay Ferencnek tulajdonított emlékirat gyakran ismételt kulcsszava a „gondviseletlenség”, amely az ország katonai és politikai vezetőit illette. A humanista retorika már a szóművészet szintjére emelte a vereség feletti gyász megjelenítését, amelyhez csatlakozott azután a wittenbergi történetszemlélet először a zsidó–magyar sorspárhuzam révén, majd pedig a *flagellum Dei* toposzának újraértelmezésével s a kispóp-tudat hangoztatásával.¹⁷ Mindennek következtében a siralom, a jeremiád, a *Querela Hungariae/Pannoniae* toposza került az ország és a magyarság sorsfestő kommunikációjának előterébe, minthogy ekkor „a kollektív fenyegetettség érzete válik meghatározóvá”.¹⁸

¹³ BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Bp., 1937; TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...* Bp., 1969; Uő.: A toposz-kutatás kérdéseiről. *Literatúra*, 1975, 66–74; HOPP Lajos: *Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Bp. 1992; KÖPECZI Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Bp. 1995, 13–16; R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp. 1994, 46–47; IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, 5).

¹⁴ Johannes HELMRATH: *Pius II. und die Türken*, in *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hgg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN. Tübingen, 2000, 78–137.

¹⁵ JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Bp. 1996, 105 skk.; CSERNUS Sándor: Lancelot király és Magyarország, mint a kereszténység védőbástyája. In *A magyar művelődés és a kereszténység*. Szerk. I. MONOK, J. NYERGES, J. JANKOVICS, Bp.–Szeged, 1998, 580–596.

¹⁶ MADAS Edit: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 52–53. (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).

¹⁷ ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Bp. 1991.

¹⁸ IMRE Mihály, 1995, 8 skk.

A 16. század végére a toposzok által kirajzolt képlet azonban jóval összetettebbé vált, mivel a régi dicsőség emlékezetét azért még elevenen őrizte a királyi országrész keskeny sávja, még Balassi is úgy látta, hogy a hazának ez a darabja a „keresztységnek viseli paizsát”, a „pogány vérrrel festett éles szablya” még büszkén versbe foglalt jelkép, másfelől viszont a prédikátorok kifogyhatatlan bűnlajstroma ostromozta az igaz hittől eltántorodott és elfajzott népet, „az magyar urakat”, akik „kiűzték közülök az egy igaz Istent”. A Balassitanítvány Rimay tollán már „a szegény, megromlott s elfogyott magyar nép” siralomtoposza a versépítő motívum, s „kedves nemzet”-ének csakis az Istenhez könyörgés ősi gesztusát ajánlja. Egymással felelő, egymásnak ellentmondó toposzok jellemezték tehát Hungaria helyzetét a 16. század végén s a századforduló táján, a középkori és a humanista szemlélet elemei még egyaránt jelen voltak, az újabb, a reformatori nézőpontokat magukba sűrítő retorikai fordulatok viszont dinamikusan terjedtek az irodalmi szövegszervező eljárásokban. A wittenbergi apokaliptika és eszkatológia sötét színei mellett még elevenen éltek a *virtus et humanitas* szólamai, a *fama bona, laus* és *gloria* magyar megfelelői is: a vitézség, emberség, jó hírnév retorikus kifejezései. Az eszmék s a retorikai alakzatok burjánzása figyelhető meg a kor szövegeiben, ez a sokszínűség biztosított mozgásteret az identitáskereső törekvéseknek.

Önszemlélet és korkép

A továbbiakban csupán arra a kérdésre keressük a választ: miképpen módosultak ezek a toposzok a 17. század magyarországi irodalmában, milyen új olvasataik születtek, az értelmező közösségek miképpen alkották újra az önnön létükről szóló szövegformákat, mennyiben befolyásolták az újabb avagy csak más környezetbe kerülő retorikai alakzatok a magyarság önszemléletének alakulását, konfeszionális, etnikai vagy éppen regionális elemekből építkező identitástudatának formálódását? Ez utóbbi állandóan változó eszmei konstrukció, minthogy „az azonosságtudat folyton alakul, és állandó párbeszédben képződik”.¹⁹ Mint tudjuk, a kora újkori Európában nincsenek homogén nemzetállamok, az „ország dolgáról” szólva Pázmány, Bethlen, Zrínyi és társaik egyaránt Hungaria egész lakosságát értették anyanyelvi megkülönböztetés nélkül. Közhely azonban ma már a szakirodalomban, hogy a *hungarus*-tudat fogta egybe a Kárpát-medence etnikumait, így a kortársak magyarság fogalma is e tágabb jelentéssel értelmezhető. Csupán egyetlen példaként utalhatunk itt arra, hogy az erdélyi szászok a 16. században számos irodalmi alkotás szerint a teljes magyar történelem eszmei örökösének nyilvánította magát, Christianus Schaesius (Scheser) „Pannoniának bús romlását zengi”, Drégely, Eger, Szigetvár és más várak védelmének laudatióját szedte versbe,²⁰ a viszonylag kevésbé ismert Leonhardus Uncius (Untsch) pedig Attilától és Árpád vezértől Báthory Istvánig mutatta be latin versezetében a magyar történelem nagyjait, akikkel dicsekedhetett az erdélyi szász költő Padovában és Krakkóban lengyel, olasz és német tanuló társai előtt.²¹

A nemzetsors 16. századi toposzainak rendszerében (úgyis mondhatnánk: tarka színekében) központi helyet kapott a középkori eredetű *flagellum Dei* gondolata, nem véletlen, hogy a 17. század elejének hitvitáiban is előtérbe került. Magyarai István és Pázmány Péter egyaránt ezt a toposzt értelmezi, argumentációs bázisuk – mint azt másutt bővebben volt alkalmunk kifejteni – ugyanaz, természetesen a konklúzió ellenkező, kölcsönösen egymás felekezetét vádolták az ország romlásának előidézőjeként. Mindketten a bűnök eláradását jelölték meg a török pusztítás közvetlen okaként, közvetve pedig a hitbéli tévelygésben látták a bajok forrását. A sárvári prédikátor mindjárt könyvének elején kijelenti, hogy „az

¹⁹ GÖRÖMBEI András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Bp. 2003, 8.

²⁰ Christianus SCHESAUS: *Opera quae supersunt omnia*. Kiad. CSONKA Ferenc, Bp. 1979.

²¹ *Poematum libri septem de rebus Ungaricis Leonhardo Uncio Transylvano auctore*. Cracoviae, 1579. (RMK III, 679)

bálványozás oka az sok pusztaságnak”, valamint hogy „az isteni szolgálatnak színe alatt való bálvány és idegen isteni tiszteletek s eretnokségek legyenek fő okai az ország romlásának és elpusztulásának”.²² Nem kétséges, hogy a pápistákat nevezi eretnekeknek, az elsődleges ok tehát szerinte a *dogma corruptum*, a katolikus bálványozás, az általa áradó bőséggel részletezett ceremóniakultusz és protestánsüldözés, ebből fakad a *vita corrupta*, a morális hanyatlás, a közbűnök elterjedése.

Pázmány szintén az „igaz hit” feladását, az általa eretnokségnek bélyegzett hitszakadást említi első helyen, de vele szoros összefüggésben az erkölcsi hanyatlást állítja pellengérré a krízis okain tűnődve. A „Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról” szóló nagyszabású allegorikus prédikációja zárórészében tanítása summázatát bibliai képpel érzékelteti. Eszerint Salamon templomának tornácát két oszlop tartotta, az egyikén „az igaz tudomány és vallás jegyeztetett”, a másik „a jóságot és tekéltességet példázta”. Ebből következteti, hogy „az országok első és hatalmasabb oltalma az igaz vallás és tekéltetes hit”, azonban „nemcsak a hitetlenség, hanem a több gonosz vétkek vesztek, sillyesztek az országokat”. Kettős pilléren nyugszik tehát az argumentáció, a konklúzió pedig: „nem ellenségek hatalmától, hanem maguk gonoszságától kell félni az országoknak”, ezért „... hogy a zsidó nemzet romlására ne jussunk, bűneinkből kitérjünk, életünket megjobbítsuk”.²³

E szavak fényében tarthatatlan egy nemrég megjelent tanulmánynak az a megállapítása, amely szerint „Pázmány kizárólag az eretnokség, vagyis a protestantizmus terjedésében jelölte meg az isteni bosszú okát”.²⁴ Ezzel szemben látható, hogy mind Pázmány, mind Magyarai az isteni büntetés elsődleges forrását konfesszionális természetűnek tartotta, a bálványozást, illetve az eretnokséget jelölve meg, másodlagosan viszont mindketten a morális javulás követelményét hangoztatták. Ugyanazon formulák kerültek itt ellenkező előjelű kontextusba, a vitázó felek egymásra mutogattak, kölcsönösen bűnös eretnekek nyilvánították egymást, így történt, hogy a *flagellum Dei*, a *virga Dei* toposza a polémia mindkét résztvevőjének közös textuális formulája lett, ugyanazt a retorikai fegyvert forgatták egymás ellen az eltérően gondolkodó, de a magyarság sorsáért mégis egyként aggódó vitapartnerek. Mindkét felekezet érvelésében megjelent a pusztulás feletti panasz, a *querela Hungariae* toposza, másrészt az intellektus, az *adhortatio* motívuma, végül pedig Josephus Flavius allegóriává növelt zsidótörténetének példázata. A hitviták résztvevői azonban – miként arra többek között Hans Robert Jauss alapvető tanulmánya²⁵ is figyelmeztet – nem a közös nevezőt keresték argumentációikban, hanem az apologetika sáncai mögé húzódtak, nem dialógust folytattak, hanem a meggyőzés retorikai fogásait keresték, így válhattak egyes szövegépítő eljárások egymással szembe forduló érvrendszerek közös kincsévé.

Ez a konfesszionális szembenállás török majd meg Zrínyi eposzában, amely a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudatot tükrözi. A magyarság vétkeit, fogyatkozásait ő már nem a hitbeli hovatartozásból eredezteti, a felemelkedés útjait sem felekezeti színezetű megtéréstől függőnek látatja, hanem a „heroikus-katonai erények restaurálásában” véli megvalósíthatónak.²⁶

A *Szigeti veszedelem* köztudottan valóságos tárháza a nemzetsors régebbi és újabb keletű toposzainak, amelyekből a magyarság eredete, múltja, jelene és jövője egyaránt kirajzolódik. Az I. énekben a magyarok felett ítélező Mindenható szavai valójában Zrínyi

²² RMNy 890; modern kiadása: MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. S. alá rend. KATONA Tamás, az utószót írta MAKKAI László. Bp., 1979, 31.

²³ PÖM VII, 306.

²⁴ ÁCS Pál: *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*. ItK, 1999, 554.

²⁵ Hans Robert JAUSS: *Das Religionsgespräch oder: The Last Things Befor Last*, in *Wege des Verstehens*. München, 1994, 252–253. (magyar ford. JÓZSA Edina. In *Az irodalom elméletei*. V. Szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997, 146–147).

²⁶ IMRE Mihály: Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai. In *Körösök vidéke*. Szerk. ERDMANN György. Gyula, 1989, 6–7.

történelemolvasatát, helyzetértékelését tükrözik. Eszerint a *natio Hungarica* elsősorban eredetközösség, azoknak a közössége, akik Székelyből együtt jöttek ki, s akiről az Úr maga mondja ki: „Scitiából, azt mondom, Kihoztam őket / Miként Egyiptusból az zsidó népeket.” A két nép sorspárhuzamának kifejtése tovább folytatódik: a honfoglalás és meglepedés a „tejjel-mézzel folyó szép Pannóniában” zajlott le, a régi dicsőség (*fama bona*) és a föld termékenysége (*fertilitas*) boldogította a választott népet. A „vitéz szív”, a *virtus* mellé járult „az körösztvény hit”, a magyarság az *Universitas Christiana* tagja lett, szent királyaik voltak, védőbástyái lettek a kereszténységnek. A közös múlt, a történeti narráció, a tradicionális toposzok által formálódó nemzetfogalom ez, ebbe épült be a költő Zrínyi saját korának tapasztalata, amely szerint a „magyar romlásnak *seculumja*” érkezett el. A jótéteményeket háládatlansággal viszonozó népnek, a „gonoszságba merült” magyaroknak – szól ismét az Úr ítélete – meg kell ismernie a bosszúálló Isten haragját, a vétkekért bűnhődni kell, ennek eszköze a török hódító, a *virga Dei*, ami csakis a morális javulás után szűnik meg sújtani a bűnös közösséget. Látható, hogy a protestánsok által kidolgozott sorsfestő narratíva – miként Szörényi László utalt rá – „Zrínyinél katolikus kézbe jutott, és megindult az általános nemzetivé válás útján”.²⁷

Középkori és kora újkori, a humanizmus és a reformáció által átformált és újabb kontextusokba helyezett toposzok összessége jelenik meg itt egységes kompozícióba rendezve, a retorikai meggyőzés (*movere*) érdekében. Mert – miként azt már Arany János megjegyezte nevezetes Zrínyi-tanulmányában – „... főleg nemzete az, melyre művével hatni akar”. A különféle műfajú írásokban, konfesszionális fejtegetésekben eddig is megjelent toposzokat azonban az eposz a korabeli elvárásai horizontnak megfelelő retorikai keretben tudta előadni. A népkarakterológiai motívumokra épülő egyetemi disputációk Európa-szerte ismertek voltak, a *laudatio* és *vituperatio* kettőssége napi szónoklattani gyakorlatnak – modernebb kifejezéssel élve: bevált kommunikációs stratégiának – számított. Zrínyi a múltbéli magyarok *laudatio*-ját a jelenlegiek *vituperatio*-jával állította szembe, az általa felvázolt bűnlajstrom a protestáns prédikátorokéval vetekszik. Az Úr szájába adott szavak szerint a magyarok körében

*Jóságos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteleti:
De sok feslet erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség, és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés, és örök tobzódás.*

(SZV I/9-10)

Ettől az immár közhellyé merevedett, a „bűnös magyarság”-ot jellemző képtől gyökeresen eltér az, amelyik Zrínyi szózatából tárul fel. A várkapitány *adhortatio*-ja szerint:

*Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménység,
Soha még mi reánk nem jutott szégyenség,
Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.*

(SZV V/24)

A két szövegrész homlokegyenest ellenkezőt állít: az egyik szerint bűnösök a magyarok, a másik szerint még rájuk soha „nem jutott szégyenség”. Nyilvánvaló, hogy az eposz egész kompozíciója éppen ezt a kettősséget sugallja, a kétféle magyarságot állítja szembe egymással, a várvédők – Klaniczay Tibor szavaival – diametrális ellentétet jelentenek a váron

²⁷ SZÖRÉNYI László: A Hymnus helye a magyar és a világirodalomban. In *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*. Szerk. CSORBA Sándor. Fehérgyarmat, 1997, 67.

kívüliek romlottságával szemben.²⁸ Méltán hangsúlyozta az italianisztikai kutatás, hogy e téren a magyar eposz alapvetően különbözik Tasso művétől, s a korban divatos egyéb olasz eposzoktól is.²⁹ Mindehhez azt tehetjük hozzá mostani fejtegetéseink után, hogy Zrínyi nemzeti önkritikája, a *natio hungarica* múltjáról szóló narrációja a köztudatban meglévő toposzok intenzív alkalmazása révén jött létre, a hazai tradíciók eposzi megjelenése volt művének újdonsága. Úgy látjuk, az Arany Jánostól is megcsodált és magasztalt kompozíció sikerét épp az idézhette elő, hogy a szerző szintézist tudott alkotni, a nemzetsorsot a hagyományos gondolati elemeknek és retorikai formáknak kortársaiénál szélesebb skálájával tudta átfogni. Mindebből leszűrhető a tanulság: elcsépeltnek tűnő toposzok tégláiból is lehetett szóművészeti katedrális építeni, ha azok valódi *ingenium*, tágabb közössége sorsáért felelősséget vállaló személyiség költői horizontjába kerültek.

A Zrínyi által ábrázolt nemzetkép kettős természetet mutat: egyfelől az anyagi és erkölcsi romlás tapasztalata (a *Querela Hungariae* és a *virga Dei* toposza) szervezi szövegeit, másfelől a régi erények példáján újraéleszthető virtus, s az ezen alapuló értékrend villantja fel írásaiban a remény formuláit. A 17. század második fele azonban egyértelműen az előbbieknél kedvezett, az újabb tragédiák – az önálló Erdély bukása, majd a *persecutio decennialis* eseménysorozata – a gyász, a siralom, a válság irodalmi motívumait, s az értékvesztés, a pusztulás, az üldöztetés nyelvi formuláit erősítette fel.

Védőbástya romokban

A *fertilitas* és *propugnaculum* képeivel szemben a *ruina Hungariae/Transylvaniae* toposza elsősorban a protestáns prédikátorok tollán jelent meg. Most már nem csak az erkölcsi romlásról van szó, hanem a végleges anyagi pusztulásról, a nemzethalálról, s ezen a téren Medgyesi Pál sárospataki beszéde – *Az igaz magyar nép negyedik jajja* – jelenti a nyitányt 1657-ben. A nemzeti büntudat, az önostorozás és a végveszély motívumainak a korábbiaknál nyomatékosabb kifejeződése – mondhatnánk azt is: újraolvasása – vette kezdetét ekkor. A pataki lelkész a zsidó nép történetét tükörképnek értelmezte a magyarság számára, előtérbe állítva ezzel a nemzetsors szakrális értelmezését, biblikus-apokaliptikus magyarázatát. Innen erednek a toposz újabb nyelvi változatai, amelyek révén „Magyari Júda”-ról, „Sodomává, Gomorává lett országunk”-ról beszél.³⁰ „Ügyefogyott magyar nemzet! Oh nyomorult Erdély!” – hangzik fel a sztereotip megszólítás szinte valamennyi szövegében. A magyar nép „condorlott”, „elfogyandó”, „seprejére szállott”, „megkeseredett”, „végső romlásra jutott”, „temető sírjához” közeledik s még hosszan sorolhatók lennének a romlás topikus szóösszetételei.³¹

Erdély és a magyar protestantizmus számára Szeidi pasa partiumi hadjárata 1657-ben szinte második mohácsi katasztrófának tűnt fel, a Várad elestét is átélő Szalárdi János volt a katasztrófa első történetírója, nem véletlen, hogy *Siralmas magyar krónikája* végéhez egy Medgyesi-prédikációt csatolt. Ennek zárószavai szerint a pataki szónok Isten méltó haragjának tudja be, hogy „lement s elenyészett régi ragyogó dicsőségünknek fényes napja, megszűnt szívünknek öröme, vigasságunk gyászra fordult”, de a bűnbánó könyörgést nem tartja hiábavalónak. Saját szerepéről kijelenti: „azt merem, az én Uramnak, akinek követségében, hiszem hogy járok, nevében ígérni: meg sem fogyatkozhat őszentfelsége benne, mivel maga

²⁸ KLANICZAY Tibor: Zrínyi és Machiavelli. In uő: *A múlt nagy korszaka*. Bp., 1973, 369–370.

²⁹ KIRÁLY Erzsébet: *Tasso és Zrínyi. A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*. Bp., 1989, 79–90.

³⁰ GYÖRY L. János: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikatori irodalomban. In *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. Szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos. Debrecen, 2000, 29–50.

³¹ LUFFY Katalin: „A’ kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak.” Puritán elvárások az 1660–1668 közötti alkalmi beszédekben. In *Kegyesség, kultusz, távolítás*. Szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa. Kolozsvár, 2002, 37–68.

ígéreti tartja, hogy feltámad még egyszer a setétből a mi világosságunk, [...] s támaszt még a nagy kegyelmű Uristen ugyan magunk közül, akik romlás építőinek fognak neveztetni!”³²

Úgy látszik, a paraklétoszi szerep is ekkoriban meggyökeresedő magatartási forma, a magyar reformáció fellegvárának lángszavú ígehirdetője ugyanis a Mindenható követeként értelmezi magát, az ő nevében még ígéretet is tesz a jövőendő számára.³³ Más kérdés, hogy a század hátralévő évtizedei szinte szünet nélküli háborúságot, külső és belső feszültségeket hoztak a Kárpát-medence lakói számára, s ezt a sorsértelmező retorikai fordulatok is visszajelezték.

A régió magyar nyelvű nyomtatott nyilvánosságában Erdély feldúlása után új toposz honosodott meg, az 1657-es esztendő a romlás jelképévé, irodalmi attribútumává lett.³⁴ Czeglédi István a „sűrű gonoszságot” veti a „keresztyén magyarság” szemére (Kassa, 1659), Báthori G. Mihály *Hangos trombitája* (Debrecen, 1664) pedig „Erdély és Magyarország romlásának és pusztulásának okait” fejtegeti.³⁵ A szerzők túlnyomórészt a széthúzást okolják, elsősorban a hitbeli, másodsorban az életviteli eltévelyedések szembevető megnyilvánulásait kárhoytatva. Köleséri Sámuel szerint „ha a kópírók le akarnák írni mappára a mostani magyar hazát, egy sínylő, beteg ember képében kellene leírni, ki csak agonizál. Mert ha elszemléljük, beteg ebben az ecclesia, beteg a policia, betegek annak igazgatói. Beteg az egész teste a nemzetnek, nincs abban épség tetétől fogva talpig.”³⁶

Az országnak beteg emberként történő bemutatása ekkoriban vált gyakorivá, éles ellentétben a régi vitézség, hajdani dicsőség toposzával. A „haldokló Erdély”, a *moribunda Transylvaniae* képét megrázó erővel festő s emellé kíméletlen társadalomkritikával szónokló Tofeus Mihály II. Rákóczi György balul végződött, romlást hozó lengyel hadjáratát a populáris beszédmódban megjelenítve írja: „Ez az oda ki való magyar nemzet is addig keresé a nemesi szabadságot, hogy igen megromla, s úgy jára, mint a teve, aki elment, hogy szarvat kérjen magának, s a fülét is elválták.”³⁷

Az ehhez hasonló képsorok – a tudósabbaknak, valamint az „együgyűeknek való” megfogalmazásban egyaránt – még hosszan idézhetőek lennének, többek között a Pázmány írásaival polemizáló Pósházi János, vagy a Querela-toposzt szuggesztíven újrafogalmazó Szántai Pócs István nyelvi invencióiról önálló tanulmányoknak kellene szólniuk. A korszak politikai publicisztikába torkolló prédikációinak részletes elemzése újabban örvendetes módon folyamatban lévő kutatási téma, mivel – mint arra Imre Mihály utalt – „ezek az évtizedek a nemzeti tudat formálódásának igen fontos korszakát jelentik, a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg, amely [...] makacsul hagyományozódik majd évszázadokra.”³⁸ Jelen áttekintésünk megerősíti ezt a megfigyelést, s reményeink szerint ösztönzést nyújt az olyan kutatásokhoz, amelyek egy-egy történeti toposz változatainak feltárását, korszakokat átölelő karrierjét fogják megrajzolni. Azt is láthatjuk, hogy egy új történeti helyzet, új eszmei koordinátarendszer igen gyakran a megkövesedett szövegkonfigurációk megújulásához vezet, olykor ezek éppen ellentétes eszmei töltetet is kaphatnak. Volt már erre példa korai középkori történelmünket illetően is, amikor a kalandozó

³² SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1980, 719. (Biblioteca Historica)

³³ DÁVIDHÁZI Péter: A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya. *Alföld*, 1996/12, 66–80.

³⁴ CSORBA Dávid: Az 1657-es év, mint a nemzeti történet szemlélet egyik irodalmi toposza. *Studia Litteraria*, 2003, 132–154.

³⁵ LUFFY Katalin: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In *Devóciók, történelmek, identitások*. Szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2004, 105–136.

³⁶ KÖLESÉRI Sámuel: *Arany alma*. Debrecen, 1673, 242.

³⁷ TOFEUS Mihály: *A szent sőtárok resolutioja*. Kolozsvár, 1683. Tofeus társadalomkritikájáról vö. BÁN Imre: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség. In *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp., 1980, 232. Az erdélyi közvéleményről vö. R. VÁRKONYI Ágnes, i. m. 76–90.

³⁸ IMRE Mihály: *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*. ItK, 1988, 44.

magyarokról kialakított „gens detestanda” toposza a 12. század közepétől perifériára szorult, s a „gens ad fidem Christi conversa” imázsa rajzolódott ki a nyugati historikusok tollán.³⁹

A 17. század végén a védőbástya-toposz váltott át önmaga ellentétébe a nyugat-európai közvéleményben. Mint tudjuk, a töröktől pusztított s a bécsi udvartól igencsak felemás módon kezelt Magyarország Thököly Imre révén végül a Félholddal került szövetségbe, s a nyugat-európai írásos forrásokban azonnal megszületett az ítélet: „Magyarország a kereszténység ellensége”, „Gegner der Christenheit”, a kuruc király pedig a *Respublica Christiana* árulója. Köpeczi Béla monográfiájából tudjuk, újságok, röpiratok, versek, traktátusok és memorandumok változatos tömege terjesztette ezt az újabb topikus formulát Rómától Londonig, Lipcsétől Párizsig és Amsterdamig.⁴⁰ A védőbástya-toposz ugyanakkor átszállt Bécsre, Savoyai Eugen győzelmei révén Nyugat egyre inkább a császárvárost emlegette a *defensor Christianitatis* szerepében.

A történelemnek (s ezen belül egyes népek sorsának) üdvtörténetként értelmezése a német barokk irodalomban is gyakori téma. Többek között a neves polihistor, Christian Knorr von Rosenroth is a „Weltgeschichte als Heilgeschichte” elvét vallotta, Apokalipszis-kommentárja (1670) a jánosi víziókat a múlt és a jelen eseményeire vonatkoztatja, azokból vezeti le a népek sorsát értelmező elveket, többek között a török háborúk eseményeit is általuk magyarázza,⁴¹ ilyen módon gondolatmenete közel áll a magyar prédikátorok toposzokra épített szövegalkotó eljárásaihoz.

A továbbiakban már csupán egy rövid utalás erejéig egészíthetjük ki a képet a kor közköltészeti toposzainak említésével. A korai kuruc küzdelmek költészete erősen leegyszerűsített formában, de szinte valamennyi sorsértelmező formulát felvonultatta. Egyetlen példaként hadd idézzünk Petkó Zsigmond 1666-ban írott *Katonaénekéből*, a *Cantio militaris*-ből két strófát annak illusztrálására, hogy a populáris regiszterben a múlt értékei miként szembesülnek a jelen értékvesztő állapotával. A versbeli beszélő Pannóniához intézi szavait:

*Gazdag városokkal, /ez/üst-, aranybányákkal, Ó nemes Pannónia
Legelő mezőkkel, Szép halas vizekkel, Híres valál valaha.
Bortermő szőlőkkel, Szíp szíles mezőkkel –, Nízd már mennyi sok hója!
Híredben, nevedben, Ily sok szépségedben, Igen nagy csorba esett,
Nemes országodnak Minden állapotja S szabadsága elveszett,
Szörnyű nagy pusztítást, Ígétést vérontást, Benned az ellenség tett.⁴²*

Nem nehéz itt felismerni a *fertilitas*, ill. a régmúlt *virtus bellica* és *fama bona* sztereotípiáit, amelyek a siralmas jelen ellenpontjai, topikus kontrasztjai. Ennek az egyszerű ellenpontozó struktúrának számtalan variációja jelent meg a kor közköltészetében, s nemcsak kuruc politikai beállítással, hanem Thökölyt csúfoló labanc verselményekben is.

A hagyományos toposzok egyszerűbb megfogalmazásai mellett a bujdosás motívuma vált még jellemzővé, az árvaság, védtelenség, szorongatottság, kisémmizettség, hontalanság archetipikus mozzanata nyert változatos szövegformációkat ebben a poézisben, amelyre az utóbbi időben sajnálatosan kevés figyelmet fordított a kutatás. Ez a poézis – toposzokból felépített történelemértelmezése és önszemlélete révén – a nemzetkép egy változatát

³⁹ Maximilian Georg KELLNER: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150: Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”*. München, 1997. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts, 46).

⁴⁰ KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976, főként 283–343. A téma újabb áttekintése: CSAPODI Zoltán: *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén. Aetas*, 1995/1-2, 140–168.

⁴¹ Christian KNORR von ROSENROTH: *Apokalypse-Kommentar*. Hg. von Italo Michele BATTAFARANO. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2004. (IRIS. Forschungen zur europäischen Kultur, Bd. 22).

⁴² *A kuruc küzdelmek költészete*. S. alá rend. VARGA Imre. Bp., 1977, 37.

teremtette meg: Habsburg-ellenes, protestáns, kurucos, panaszos tónusú szóművészeti konstrukció alakult így ki, amelynek identitásképző erejét igen terjedelmes szövegtörzset bizonyítja, prédikációk, traktátusok, politikai paszkvillusok, szegénylegény énekek, *cantio flebilisek* egész sora szólaltatta meg ezt a topológiát.

Katolikus részről a romlás-pusztulás-bűnbánat toposzaival, a puritanizmus etikájától ösztönzött prédikatori helyzetképpel, valamint a korai kuruc költészet bujdosás-motívumával szemben ellensúlyt jelentett a *Patrona Hungariae–Regnum Marianum* 17. század közepétől előtérbe kerülő toposza, amely a rekatolizációs folyamat retorikus propagandájának fontos motívuma lett. A toposz részletező teológiai alapvetését a jezsuita Inchofer Menyhért dolgozta ki egyháztörténeti forrásgyűjteményében (*Annales ecclesiastici Regni Hungariae*, Róma, 1644). A középkor óta élő közismert országhajánlói hiedelem ekkor töltődött fel új energiákkal, s a török birodalom gyengülésével párhuzamosan erősödő reménykedés szóművészeti formulájává izmosodott. A toposz történetének modern feldolgozása során Tüskés Gábor joggal figyelmeztet arra, hogy ez a historikus toposz nem azonos az évezredek Mária-kultusszal, amely több keresztény nép sorsértelmező narratívájában megjelent, viszont Magyarországon e nemzetközi toposznak olyan helyi variációja alakult ki, amely a itteni politikai és eszméletörténeti szituáció kihívásaira kísérelt meg választ adni.⁴³ A török hódoltság végnapjaiban a *Patrona Ungarorum* már nem csupán vallási, hanem jórészt történetfilozófiai és közjogi fogalomként terjedt el, amely földrajzi és etnikai vonatkozásainak erősödésével vált közösségteremtő, identitástudatot alakító, nemzetsorsot befolyásoló képzetté.⁴⁴

Toposz és identitás

A toposzok tömör, jelzesszerű szöveges megjelenítései egy-egy fikciónak, sűrítvényei egy-egy gondolatmenetnek, a szövegegységek mögött narratívák, interpretációk állnak, ha pedig ezek rendszerré szerveződnek, egy korszak eszmevilágát, önértelmezését jelenítik meg, vagy legalább is azt jelentős mértékben alakítani tudják. A *Regnum Hungariae* államának, s benne a magyar etnikum helyzetének, múltjának és jelenének értelmezését a 17. század irodalmában jelentékeny mértékben azok a toposzok határozták meg, amelyek külön-külön ugyan a múltból – a historiográfiai hagyományból, a keresztény eszmei körből, a Bibliából, a humanisták elképzeléseiből – öröklődtek, azonban aktuális elvárásai horizonthoz alkalmazkodtak, láncolatszerűen egymáshoz kapcsolódtak, ilyen módon a korszak új kérdéseire és kihívásaira igyekeztek válaszokat adni, s ezek új összefüggésrendbe illeszkedve vezettek a közösségi identitás kialakulásához.

Úgy látjuk, a konfesszionális kereteknek, majd a hungarus-tudatnak a burkából fokozatosan vált ki az etnikai, majd az anyanyelvi tényező, amely a modern nemzetfogalmat készítette elő. Ez a múltból szóló hitszerű vélekedés még nélkülözötte a tudományos alapot, a racionalitást, aligha vitatható azonban, hogy tudatformáló tényező, eszmei erőforrás volt. Az újabb történetfilozófiai és episztemológiai eszmélkedések is arra hajlanak, hogy a múltbeli események meg nem valósítható rekonstrukciója helyett a kutatásnak konstrukciós alternatívákkal kell számolniuk, s ezek közt kiemelt helyet kell kapniuk az illető kor értelmező stratégiáinak, hiedelmeinek, önértelmezési kísérleteinek.⁴⁵ Ezek közé sorolhatónak látjuk a magyar történelmi toposzok együttesét is, amely a közösségi sorskérdések retorikus megjelenítési terepévé, végső soron a formálódó nemzeti önszemléletnek korántsem

⁴³ TÜSKÉS Gábor: Egy történeti toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In *Európai magyarság – magyar európaiság*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp., 2000, 48–85, valamint TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. Bp., 2002, 11–54.

⁴⁴ KÁLLAY István: A Regnum Marianum közjogi vonatkozásai. In *Szent István-émlékkülés Székesfehérvárott, 1988. aug. 18.*, Székesfehérvár, 1989, 28 ssk.

⁴⁵ Erről bővebben szól a Hayden White *Metahistory*-ját elemző GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000, 11–30, de főként 22–23 (további bőséges szakirodalommal).

kizárólagos, ámde lényeges alkotóelemévé vált. Olyan szóművészeti konstrukcióvá, amely évszázadokra beivódott a közgondolkodásba, közösségi sorsértelmező funkciót látott el, s végül legmagasabb művészi kvalitását, máig ható érvényességét Kölcsey *Hymnusa* révén nyerte el. Annak a költeménynek a révén, amely valóban „évszázadok hazai sorsfilozófiájának gyűjtőmedencéje” lett,⁴⁶ s azért lehetett az, mert eszmei pilléreit a hazai történelem toposzai, Hungaria évszázados múltjának kivételes költői empátiával világképpé szervezett retorikus formulái alakították ki, s hozták létre a vers egyedi esztétikai, etikai és történetbölcseleti értékeit. Ezek az értékmozzanatok a reformkorban új összefüggésrendbe kerülve erősödtek fel, majd ismét új színekkel gazdagodva fejtették ki hatásukat a magyar irodalmi modernség Adyval kezdődő korszakában is. Kérdés, hogy ennek a nemzetsorsot értelmező gondolati konstrukciónak lesz-e az integrálódó Európában, globalizálódó világunkban olyan új horizontja, amelyben ismét szerepet kaphat, s újabb kommunikációs formáit kialakíthatja. Erre a kérdésre a választ majd csak a jövő adhatja meg, amely azonban nem lebecsülendő szellemi energiákat meríthet a múltból, ha annak tanulságait nem téveszti szem elől.

⁴⁶ LUKÁCSY Sándor: A Hymnus koordinátái. In *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*. Szerk. CSORBA Sándor. Fehérgyarmat, 1997, 107.